

ARTI I RAFIGURIMIT NË ILIRI NGA
SHEK. VIII - III. P. K. NË DISA OBJEKTE TË
VEÇANTA (QERAMIKË DHE SKULPTURË),
SI KRIJUES I ITINERAREVE TURISTIKE
HISTORIKO-KULTURORE NË MUZETË
EVROPIANË DHE NË ATO TË SHQIPËRISË

Msc. JANI KOÇILLARI

Fakulteti i Historisë dhe Filologjisë
Universiteti i Tiranës,
jani.kocillari@unitir.edu.al

ABSTRACT

Antiquity objects from Epidamnos (Durrës) and Apollonia exhibited in Albanian museums represent a very special but little-known wealth of cultural heritage. They are the evidence that since antiquity there is a cultural and economic connection between Illyrian realities and Hellenic cities (poleis) such as Athens and Corinth with those of the tribes of southern Italy such as the Apuletes, the Campanians, the Lucanians and the colonies of "Magna Graecia". Special examples are not only the black and red-figure pottery of the Attic masters such as the painters Antimenes (identified), Brygos, scenes of the Amazonomachy, but also in the refiguration's of myths such as Heracles, Ulysses and Achilles. These scenes can also be found in the British Museum, the Royal Museum of Fine Arts in Brussels, the Archaeological Museum in Athens, the Cleveland Museum (USA), in Madrid and many others. The Nike of Apollonia, with the bull for the sacrifice, further emphasizes these connections. Precisely in historical sources, both in Aristotle and in the traditions of mythological foundations, many of these relationships testify. This artistic and cultural heritage is strategic for the economic development and for the culture of different areas of Albania.

Keywords: Apollonia, Culture, Cultural Heritage, Epidamnos (Durrës), European Museums, Figured Pottery, Illyria, Nike of Apollonia, Painter of Antimenes, Painter of Brygos, Tourist itineraries.

Trashëgimia kulturore shqiptare, veçanërisht artefaktet që lidhen me kontekstin historik arkeologjik, shfaqin gjetje vërtet interesante.

Objektet e antikitetit të zbuluara në Epidamnos (Durrës) edhe në Apoloni shfaqin një pasuri kulturore interesante, por që është pak e njohur.

Analiza e tyre na lejon të kuptojmë kontekstet historike dhe kulturore sidomos lidhjet ekonomike midis realiteteve ilire dhe qyteteve (polis) helene si Athina dhe Korinti me ato të fiseve të Italisë të jugut si Apulët, Kampanët, Lukanët dhe kolonive të “Magna Graecias”, të cilat përfshijnë një hark kohor nga shek. VIII. p. Kr. deri në ardhjen e Romës¹. Koleksionet muzeale evidentojnë lidhje të ndryshme. Shembujt të veçantë, por jo vetëm, janë qeramikat me figura të zeza dhe të kuqe, të mjeshtëreve atikë të shek. VI p.Kr. si Antimenesi (identifikuar)², ose si piktori i Brygosit, por edhe skenat e Amazonakisë, të cilat evidentojnë marrëdhëniet ekonomike me polisin e Athinës dhe me realitetet fisnore të Italisë. Me interes janë dhe skenat e miteve si: *Herakliu*, *Uliksi* dhe *Akili*, etj., që krijojnë lidhjet me Muzeun Britanik në Londër, Muzeun Mbretëror të Arteve të Bukura, Muzeun Arkeologjik të Athinës, por edhe Muzeun e Cleveland (SHBA), Madridit në Spanjë dhe shumë të tjerë, si p.sh. Muzeun Arkeologjik të Apolonisë, ku gjejmë skenën e Nikjes që sakrifikon demin për nder të fitores. Trashëgimia artistike dhe kulturore është strategjike për krijimin e itinerareve me muzetë evropiane për të ndihmuar zhvillimin ekonomik - kulturor të disa zonave të ndryshme të Shqipërisë.

1. Pasuria e trashëgimisë kulturore nga Epidamnos (Durrës) te Apolonia dhe lidhjet me objekte të muzeve evropiane dhe ndërkombëtare

1.1. Enët me figura të zeza (shek. VIII – V p. Kr.) dhe të kuqe (shek. V – III p. Kr.) dhe rëndësia kulturore e Adriatikut

Adriatiku historikisht konsiderohet, që nga antikiteti, si një rrugë e rëndësishme komunikimi kulturor ekonomik për të gjitha realitetet

¹ KOCILLARI J. (2016), *Ceramica a figure rosse in Albania produzioni e importazioni*, ExpoVision, Tiranë.

² Buza e një dinosit me figurë të zeza.

e tij³. Ndër të cilët *ilirët, etruskët, helenët* etj. Në këto rrugë tregtare kanë lundruar mikenasit, por edhe figura mitologjike si: Argonautët, Uliksi (eubeatë vendosën në këtë det ngjarjet e Odisesë), Antenori, Diomedi, dhe fenikasit përmes mitit ilir të Kadmosit dhe Armonisë⁴. Historiani Emilio Pianezzola, duke marrë frymëzim nga Fernard Braudel, e quajti Adriatikun një “rrugë ujore” të rëndësishme⁵, e cila lidh dy brigjet duke krijuar një rrjedhë idesh të marrëdhënieve midis Lindjes dhe Perëndimit. Helenët e lashtë e quanin “Adrias”⁶ ose “Jonos”; Apoloni i Rodit në Argonatikën e tij e përcaktoi atë si “Deti i Kronusit”⁷. Në vitin 733 p. Kr. Kersikrati i Korintit mori ishullin e Korfuzit nga liburnët ku themeloi koloninë e Korcirës. Njëpërmjet marrëveshjeve me taulantët u themeluan kolonitë e Epidamnosit në vitin 627 p. Kr. dhe të Apolonisë në vitin 588 p. Kr.⁸. Me themelimin e tyre u intensifikuan importet korintike të qeramikës me figura zeza⁹, të cilat së shpejti do të zëvendësohen me ato atike, të kërkuara nga aristokracia vendase për të justifikuar autoritetin e tyre njëpërmjet lidhjeve familjare me mitin, siç është rasti i amforës së ekspozuar në Muzeun Historik Kombëtar, e gjetur rastësisht në vitin 1955, pjesë e inventarit të varrit të një individi të pasur. Skenat kryesore të amforës trajtojnë tematika nga *Gjigantomahia*, si dyluftimin midis Athinasë, e paraqitur në variantin Promahos, dhe gjigantit Enkelados (?), dhe një episod nga mitologjia greke, Poliksenën duke shkuar për të mbushur ujë në krua, e shoqëruar nga vëllai i saj Troilo, të dy fëmijë të Priamit, mbretit të Trojës¹⁰. Të dy skenat i referohen mitit. Sipas mitit ata po largohen nga ardhja e Akilit (i cili nuk paraqitet në këtë skenë). Kjo skenë, gjendet edhe tek amfora e British Museum dhe tek disa fragmente në arkivin e Muzeut Arkeologjik të Bolonjës, por sidomos edhe te afresket e varrezave etruske. Duke marrë parasysh formën, stilin e pikturimit dhe tematikat

³ BRACESSIL.(1971), *Le rotte commerciali*, në «Grecità Adriatica. Un capitolo della colonizzazione Greca in Occidente», f. 13.

⁴ NAVA M. L. (2004), *I Pirati e il Mare nelle Stelle Daunie*, në «Hespèria», n. 19, f. 75.

⁵ PINEZZOLA E. (2002), *Adriatico e altri mari, un'immagine simbolo per la Graia Camena di Orazio*, në «Hespèria», n. 15, f. 13.

⁶ Emri i detit verior.

⁷ COPPOLA A. (2002), *I Nomi dell'Adriatico*, në «Hespèria», n. 15, f. 103.

⁸ CEKA N. (2005), *Ilirët*, Migjeni, Tiranë.

⁹ Deri në fillim të shek. VI p. Kr.

¹⁰ Zbuluar ne Apoloni shek. VI p. Kr., lartësi 43,00 cm. MANO A. (1981), *Tri vazo antike në Muzeun Arkeologjike i Tiranës*, në «Iliria», II, f. 95-97, tab. I. 1, 2, 3, 4.

e frymëzuara nga mitologjia greke të trajtuara në trupin e amforës, del e qartë se ajo është prodhuar në gjysmën e dytë të shek. VI p. Kr., nga punishtet e Atikës, që ishte qendra më e rëndësishme e prodhimeve të vazove greke në këtë periudhë. Kjo amforë me figura të zeza përbën një dëshmi me vlerë që hedh dritë mbi praninë e marrëdhënieve ekonomike midis Apolonisë së Ilirisë dhe Atikës në gjysmën e dytë të shek. VI p. Kr. Një rast i veçantë, pak i njohur, është fragmenti i dinosit i ekspozuar në Muzeun Arkeologjik Kombëtar të Durrësit. Një vepër që mund t'i atribuohet (siç do të shohim) mjeshtrit të Atimenesit. Këto objekte krijojnë lidhjet mes muzeve shqiptare dhe atyre evropiane.

1.2. Lidhje me objekte të muzeve evropiane dhe ndërkombëtare: *cikli i Herakliut; cikli i Amazonomakisë dhe lufta e Trojës; cikli i Ulisit*. Rasti i veçantë i piktorit/mjeshtrit **Atik Antimenesi në Epidamnos (Durrës).**

Skenat e paraqitura në qeramikën me figurë të kuqe, krijojnë ato lidhjet kulturore, si për shembull veprat e mjeshtrit të Brygosit¹¹, të cilat shfaqin perëndeshën Athinën dhe heroin Herakliun, në një pamje rinore, me lëkurën e luanit¹². Të njëjtën skenë e gjejmë të ekspozuar në Muzeun Britanik, (pjesë të zbuluara në qytetin antik etrusk të Vulcit që i atribuohet piktorit D 14¹³), si edhe në amforën me figurë të kuqe të ekspozuar në Muzeun e Luvrit (fig.1)¹⁴.

Fig.1. Herakliu me Athinën: Muzeu Arkeologjik Durrës, Muzeu Britanik, Muzeu i Luvrit

Gjendet gjithashtu e pasqyruar edhe në amforën e Universitetin Hoabart (Tasmania - Australi) dhe në Antiken Museum, Bâle në Zvicër¹⁵. Këtij konteksti i përshtatet edhe hidra e Apolonisë e shek. IV. p.Kr. me skenën e (fig.2) III° - Shpendët Stimfalikë në të cilën shohim heroin e përshkruar me kafshë mitologjike. Miti i Herakliut në këto zona është historikisht i rëndësishëm, jo vetëm për kolonët korintasit, por edhe për mitin ilir, siç shkruan Apiani, pasi lidhet me origjinën e Epidamnos-it antik. Por edhe për fisin ilir të Hyllinjve: të cilët e lidhën origjinën e tyre me Hyllin, bir i Herkulit si mbreti i tyre mitologjik¹⁶,

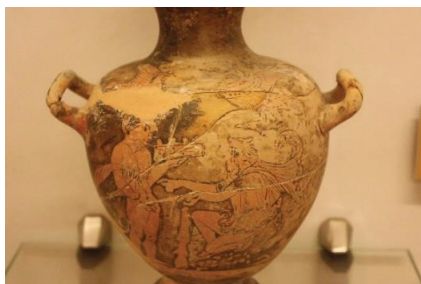

Fig.2. Herakliu me Shpendët Stimfalikë

Kthimi i Uliksit në Itakë në amforën e muzeut arkeologjik të Durrësit paraqet një karakteristikë tjetër për krijimin muzeal të Adriatikut¹⁷. Sikundër edhe skenat e Amazonomakisë të theksuara në dy gjetje nga shek. IV p. Kr. : 1) amfora që përshkruan skenën mitike të Luftës të Trojës, beteja midis Penteseleas, mbretëreshës së Amazonave dhe heroit Akil¹⁸. Kjo vepër lidhet me qytetin e Athinës (për bufin si simbol) dhe me atë të Neapolis në Italinë jugore¹⁹; 2) Lekitosi me relief i prodhimit lokal, ka një histori mjaft të veçantë. Që nga viti 1948 është

¹⁵ LIMC (1984), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Athéna II, Artemis & Winkler, Zürich, München, Düsseldorf, 184, 531, LIMC (1988), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Herakles V, Artemis & Winkler, Zürich, München, Düsseldorf, 3157, 3165, 3169, 3172. KOCILLARI J & NAZARIAN M. (2020), *LIMCicon ID 18729*, *Corpus LIMC – France*. www.limc-france.fr/objet/18729

¹⁶ WILKES J. (1998), *The Illyriens*, ECIG, Genova.

¹⁷ Enë me figura të kuqe shek. IV p. Kr. Në skenën shohim: Penelopën, Telemakun, Uliksin (kthimi në Itakë) dhe Euriklenë. HIDRI H (2005), *Vazot antike të Dyrrahut*, Globus, Tirane. KOCILLARI J. (2016), *Ceramica a figure rosse in Albania produzioni e importazioni*, ExpoVision, Tiranë.

¹⁸ Inv. 5401. KOCILLARI J. (2016), *Ceramica a figure rosse in Albania produzioni e importazioni*, ExpoVision, Tiranë. TODISCO L. (2012) *La ceramica a figure Rosse della Magna Grecia e della Sicilia*, L'ERMA, Roma". TRENDALL A. D. (1974), *Early South Italian Vase – Paiting*, Verlag P. von Zabern, Mainz.

¹⁹ Vepra e piktorit Napoli 2074 me influence e piktorit të Dirces.

dokumentuar binjaku i tij i ekspozuar në Muzeun e Arteve të Bukura në Bruksel (fig.3.)²⁰.

Fig. 3. Lekitos – Muzeu Arkeologjik Durrës, Muzeu i Arteve të Bukura në Bruksel

Po kështu, edhe fragmenti i buzës së dinosit me figurë të zezë, autori i të cilit nuk dihet (fig. 4a. 4b.)²¹. Skena në fjalë evidenton një sërë hoplitësh - heroi (ose skena të mitit), duke përfshirë një person të ulur ndërsa një prej tyre hipën në karrocën e tij, si dhe praninë e anijeve dhe të një delfini²². Për analogjitë e saj kjo skenë është e pranishme edhe në dinosit e Muzeut të Madridit me të njëjtat detaje²³, si edhe në atë të muzeut të Cleveland me skenën e Herakliut (fig. 5.)²⁴. Këto vepra, si ajo e Durrësit, i atribuohen mjeshtrisë së Piktorit Atik të Antimenesit të fundit të shek. të VI. p. Kr. Skena me karrocën mund të shihet edhe në amforën e Muzeut Metropolitan të Nju Jorkut, si dhe në atë të Leidenit të Holandës (fig. 6.)²⁵. Pra, ky element i veçantë

²⁰ Inv. 9335, datimi 320 – 300 p. Kr. KOCILLARI J. (2016), *Ceramica a figure rosse in Albania produzioni e importazioni*, ExpoVision, Tiranë. MAYEMCE F & VERHOOGEN V. (1949), *CORPVS VASORVM ANTIQVORVM BELGIQUE*, Bruxelles: Musées Royaux d'Art et d'Historie, Union Académique Internationale, Bruxelles.

²¹ Qeramikë pa autor.

²² Kur dinosi u mbush deri në buzë, anijet e pikturuara brenda dukej se po notonin në “detin e errët si verë”, një nga përshkrimet më të famshme poetike të Homerit.

²³ Madrid inv. L62; BEAZLEY J. D. (1956), *Attic Black – Figure Vase – Painters*, University Press, London; COATES J. F & MORRISON J.S & RANKOV N. B. (2000), *The Athenian Trireme: The history and Reconstruction of an ancient Greek warship*, Cambridge University Press, Cambridge.

²⁴ Mjeshtri Antimenesi: rafigurimin i Herakliut. Muzeu i Arteve Cleveland 1971.46. BERGE L & MOON W. (1979), *Greek Vase Painting in Midwestern Collections*, Art Institute, Chicago.

²⁵ MOORE M. B. (1983), *A New hydria by Antimenes Painter*, në «Metropolitan Museum Journal», n. 18, f. 29 – 38.

nxjerr në pah nevojën sesi trashëgimia arkeologjike shqiptare duhet të jetë objekt i kërkimit të kujdesshëm shkencor, por edhe krijues i itinerareve kulturore midis muzeve dhe institucioneve shkencore, që në këtë rast shohin: Durrësin, Madridin, Adrian (Itali), Cleveland-in, Luvrin - Paris (Francë) dhe Holandën.

Fig. 4a. Dinos - Durrës. Piktori Antimenes.

Fig. 4b. Skena e buzëzës. Piktori Antimenes.

Fig. 5. Cleveland (SHBA). Piktori Antimenes

Fig. 6. Leidenit. Holanda. Piktori Antimenes

2. Nikja e Apolonisë si krijuese e itinerareve kulturore

Trashëgimia kulturore shqiptare është në gjendje të flasë përmes një prej elementeve të saj pak të njohur. Nikja e Apolonisë me demin gati për sakrificë janë një element i qartë i mjeshtrisë vendase, por mbi të gjitha i atyre lidhjeve të mundshme kulturore që çojnë në krijimin e itinerareve përmes ekspozitave shqiptare dhe atyre evropiane. Nikja shfaqet me krahë, me këmbën e djathtë të mbështetur mbi demin, (fig. 7) e veshur me një kiton të gjatë²⁶. Në krahun e djathtë shohim

²⁶ CEKA N. (2005), *Ilirët*, Migjeni, Tiranë.

një shpatë dhe me të majtën mban brirët e kafshës gati për kurban (simbol i fitores)²⁷. Kjo skenë me ndikim dhe bukuri të fortë gjendet e ekspozuar në muze të ndryshme evropiane. Shfaqet gjithashtu edhe në objekte, si në statujën dhe vazon të ekspozuara në Muzeun Kombëtar të Kopenhagenit në Danimarkë²⁸; në pasqyrë, gdhendje, në Muzeun Arkeologjik të Athinës (fig. 8)²⁹; në atë të Budapestit - Szépművészeti Muzeu; në unazën e Muzeut Hermitage në Rusi; në Muzeun Britanik (fig. 9) në statujat romake (kopje e grekëve)³⁰. Rëndësia e kësaj skulpture shihet edhe në pikturën: Jan De Bisschop – 1628 – 1671, Holandez (fig. 10). Skulptura e Apolonisë është një nga shembujt për të përmirësuar trashëgiminë kulturore shqiptare. Mbi të gjitha nëpërmjet kërkimit shkencor dhe krijimit të itinerareve, ekspozitave që kalojnë përmes bashkëpunimit të institucioneve dhe muzeve të ndryshme shqiptare dhe evropiane. Ky element është pikërisht një nga ata që mund ta bëjnë të flasë trashëgiminë artistike shqiptare.

Fig. 7. Nikja Apoloni

Fig. 8. Nikja Muzeu Arkeologjik i Athinës

²⁷ Shek. III - II p. Kr. inv. 863. BORBIEN A. H. (1968), Campanareliefs: typologische und stilkritische Untersuchungen. Ergänzungsheft 14 aus der Reihe Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Heidelberg, Kerle.

²⁸ Nike 715, 718. LIMC (1992), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Nike VI, Artemis & Winkler, Zürich, München, Düsseldorf.

²⁹ Inv. 16115. ICONICLIMC, *Fondation pour le Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, Nike, www.iconiclimc.ch.

³⁰ Dy statuja shek. II pas Kr nga Vila e perandorit romake Antonin Piu në Latium (Monte Cagnolo Itali). Sot nee Muzeun Britanik. Inv. 1805,0703.4; 1805,0703.5. BAKER N & CRADDOCK P & JONES M. (1990), *Fake? The Art of Deception*, BMP, London. PRYCE F. N & SMITH A. H. (1892 – 1928), *Sculpture/ catalogue of Greek Sculpture in the British Museum*, BMP, London.

Fig. 9. Muzeu Britanik, Londër.

Fig. 10. Nikja me demin (Jan De Bisschop)

Përfundime

Nëse i bëjmë vetes pyetjen se si duhet ta bëjmë të flasë trashëgiminë kulturore, një përgjigje e mundshme dhe interesante vjen drejtpërdrejt nga objektet arkeologjike të ndryshme që gjenden në muzetë e Shqipërisë. Disa prej tyre, siç janë rastet e paraqitura në këtë studim, evidentojnë potencialin e tyre strategjik për t’iu përgjigjur pyetjes së mësipërme.

Artefaktet e ekspozuara në muzetë shqiptare janë, jo vetëm dëshmia që duke filluar nga antikiteti ekziston një lidhje kulturore dhe ekonomike midis realiteteve ilire dhe qyteteve të Mesdheut siç ishin poliset helene, Athina dhe Korinti, me ato të fiseve të Italisë të jugut si Apulët, Kampanët, Lukanët dhe kolonive të “Manga Grecias”, por ato evidentojnë në mënyrë të veçantë rëndësinë e Adriatikut.

Punimet e mjeshtëreve atikë si Antimenesi, i cili nuk njihet në Shqipëri, apo Brygosi, me skenat e Amazonomakisë, por edhe rafigurimet e miteve si Herakliu, Uliksi dhe Akili, na ndihmojnë për të krijuar itinerare kulturore midis muzeumeve me qëllim promovimin e kulturës së antikitetit dhe lidhjeve të tyre. Fakti që këto skena mund të gjenden edhe në Muzeun Britanik, Muzeun Mbretëror të Brukselit, Muzeun Arkeologjik të Athinës, Muzeun e Cleveland (SHBA), Muzeun e Madridit, etj, dëshmon për potencialin kulturor të fshehur që mbartin këto objekte. Një ekspozitë tematike do të përfshinte muzetë shqiptarë në krah të muzeve të huaj, do të nxiste pjesëmarrjen dhe përfshirjen e institucioneve të tyre, interesin e qytetarëve, por edhe të studiuesve individualë, komuniteteve lokale (të interesuara), turizmit kombëtar

dhe mediave të huaja, universiteteve, etj. Duke vepruar kështu krijohen kushtet për zhvillimin ekonomik-kulturor të kombit. Raste të tilla si ai i Nikjes së Apolonisë me sakrifikimin e demit, krijojnë mundësi për të vendosur lidhjet muzeale (si p.sh.: itinerari i Herakliut, i Ulksit në Adriatik), të mbështetura nga kërkimi shkencor dhe nga promovimi i institucioneve kulturore. Analiza e këtyre objekteve na konfirmojnë rëndësinë e Ilirisë në antikitet, sikurse edhe traditat, mitet e burimet historike. Ndaj, kjo trashëgimi artistike dhe kulturore është strategjike dhe e dobishme për zhvillimin ekonomik dhe kulturor të zonave të ndryshme të Shqipërisë, pasi, përpos të tjerash, ndihmon në përcaktimin e gjurmëve kulturore tek ilirët.

BIBLIOGRAFIA

- BAKER N & CRADDOCK P & JONES M. (1990), *Fake? The Art of Deception*, BMP, London.
- BEAZLEY J.D. (1956), *Attic Black – Figure Vase – Painters*, University Press, London.
- BERGE L & MOON W. (1979), *Greek Vase Painting in Midwestern Collections*, Art Institute, Chicago.
- BORBIEN A. H. (1968), *Campanareliefs: typologische und stilkritische Untersuchungen Ergänzungsheft 14 aus der Reihe Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, Heidelberg, Kerle.
- BRACESSI L. (1971), *Le rotte commerciali*, në «Grecità Adriatica. Un capitolo della colonizzazione Greca in Occidente», f. 13.
- CEKA N. (2005), *Ilirët*, Migjeni, Tiranë.
- COATES J. F & MORRISON J. S & RANKOV N. B. (2000), *The Athenian Trireme: The history and Reconstruction of an ancient Greek warship*, Cambridge University Press, Cambridge.
- COPPOLA A. (2002), *I Nomi dell'Adriatico*, në «Hespèria», n. 15, f. 103.
- DE LUCA (1985), *l'Arte albanese nei secoli*, De Luca, Roma.
- FORSDYKE E. J & SMITH C. H & WALTERS H. B. (1893 – 1925), *Vase – Catalogue of Vases in the British Museum*, I – IV, BMP, London.
- HIDRI H. (1994). *Qeramika e stilit atik e zbuluar në Dyrrah shek. VI – V p.e.sone*, në «Iliria», I II, f. 155 – 156.
- HIDRI H. (2005), *Vazot antike të Dyrrahut*, Globus, Tirane.
- ICONICLIMC, *Fondation pour le Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, Nike, www.iconiclimc.ch
- KOCILLARI J. (2016), *Ceramica a figure rosse in Albania produzioni e importazioni*, ExpoVision, Tiranë.
- KOCILLARI J & NAZARIAN M. (2020), *LIMCicon ID 18729, Corpus LIMC – France*. www.limc-france.fr/objet/18729

- LIMC (1984), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Athéna II, Artemis & Winkler, Zürich, München, Düsseldorf.
- LIMC (1988), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Herakles V, Artemis & Winkler, Zürich, München, Düsseldorf.
- LIMC (1992), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Nike VI, Artemis & Einkler, Zürich, München, Düsseldorf.
- MANO A. (1981), *Tri vazo antike në Muzeun Arkeologjike i Tiranës*, në «Iliria», II, f. 95-97, tab. I. 1, 2, 3, 4.
- MAYEMCE F & VERHOOGEN V. (1949), *CORPVS VASORVM ANTIQVORVM BELGIQUE*, Bruxelles: Musées Royaux d’Art et d’Histoire, Union Académique Internationale, Bruxelles.
- MOORE M. B. (1983), *A New hydria by Antimenes Painter*, në «Metropolitan Museum Journal», n. 18, f. 29 – 38.
- NAVA M. L. (2004), *I Pirati e il Mare nelle Stelle Daunie*, në «Hespèria », n. 19, f. 75.
- PINEZZOLA E. (2002), *Adriatico e altri mari, un immagine simbolo per la Graia Camena di Orazio*, në «Hespèria», n. 15, f. 13.
- PRYCE F. N & SMITH A. H. (1892 – 1928), *Sculpture / catalogue of Greek Sculpture in the British Museum*, BMP, London.
- TODISCO L. (2012) *La ceramica a figure Rosse della Magna Grecia e della Sicilia, L’ERMA, Roma”*.
- TRENDALL A. D. (1974), *Early South Italian Vase – Painting*, Verlag P. von Zabern, Mainz.
- ËILKES J. (1998), *The Illyrians*, ECIG, Genova.